

מתחמי נמל היסטוריים: הערכים, התמורות התפקודיות וההתחדשות

בשנת 1984 פיתח בירד (Bird) את המודל שלו למחזור החיים של ערי נמל וכלל בו שישה שלבים: **צמיחה מתמדת** - תוצאה של השקעות והרחבה של מתקנים ושל פעילויות. **בגרות** - מימוש מרבי (מקסימלי) של הנמל, מתקניו ותפקודיו, ללא מקום להרחבה נוספת. **התיישנות** - מתקני הנמל הקיימים שוב אינם רלוונטיים. **נטישה** - הרציפים והמתקנים ננטשים. **התדרדרות תפקודית** - מבני הנמל משמשים לאחסון של ערב-רב של סחורות, והרציפים משמשים לפעילויות לילה, רובן שליליות. **פיתוח מחודש** - שינוי תפקודי, שילוב בין אטרקציות לבין כלכלת שירותים, ניצול נפחי בנייה, נתיבי מים ומתקנים והקפדה על שימורם ועל הבלטת ייחודם החזותי.

המודל של בירד יכול לשמש בסיס למתכננים המנסים להשיב את הנמלים ההיסטוריים לערים. לאחר שאיבדו מזהרם והערים הפנו להם גב, בשנים האחרונות הם חוזרים ומשתלבים בפיתוח העירוני. העיר נפתחת אליהם שוב ומתקיים בהם ניצול מחודש של הנפחים הקיימים ושל השטחים הציבוריים שביניהם. השימושים החדשים זוכים לערך נוסף הודות למבנים, לעיצובם ולסימורם ההיסטורי, והציבור זוכה למרחב ציבורי פתוח שמייצר חוויה, רווחה והנאה. גם לנכסים עצמם מוענק ערך תרבותי וכלכלי. הם משוקמים ומתחדשים וערכיותם מקנה להם מעמד של נכס מורשת תרבות.

יריד המזרח 1934

רוח הזמן ורוח המקום של תקופה ואנשיה

סיגל דויד

בשנת 1934 נבנה בצפונה של תל אביב מתחם קבע לתערוכות "ירידי המזרח". היו אלה תערוכות בין-לאומיות שמטרתן יצירת קשרים מסחריים בין מדינות העולם לבין ארצות המזרח התיכון והיישוב היהודי. מיטב אדריכלי היישוב תכננו ביתנים לארצות המשתתפות ויצרו את אחד המקבצים העירוניים החשובים של אדריכלות הסגנון הבינלאומי בארץ. שמונים שנה לאחר הקמתו הוכרה חשיבותו ההיסטורית, התרבותית והאדריכלית, ובעקבות כך מתעורר המתחם לחיים חדשים ונעשה שוב למוקד פעילות עירוני. במאמר זה אציג את קורותיו של מתחם יריד המזרח משנות השלושים ועד היום. אבחן את התהליכים שגרמו לשיכתתו ולגילוי מחדש ואת תרומתו להתחדשות העירונית של חצי האי הירקוני.

מילות מפתח: ירידי המזרח, הסגנון הבינלאומי, חצי האי הירקוני

מבוא

עד שנת 1932 נבנו לתצוגות מבנים ארעיים, והם פורקו בתום הזמן שהוקצב לתערוכות. סגנונם האדריכלי היה אקלקטי (לקטני), שילוב של סגנונות ואלמנטים השאולים מזמנים ומתרבויות שונים, דוגמת מוטיבים מזרחיים לצד מוטיבים מהאדריכלות הקלאסית. לקראת היריד שתוכנן בשנת 1934 החליטה חברת מסחר ותעשייה להקים מבני קבע אשר ישמשו אכסניה עבור ירידי המזרח, ואלה יתקיימו מדי שנתיים. החלטה זו העלתה את מעמד התכנון העירוני ואת ערכה של תכנית הבינוי וחיזקה את המשמעות האדריכלית של מבני היריד. שטח חולי של כמאה דונם בצפון העיר, בין שפך נהר הירקון לים התיכון, נחכר מעיריית תל אביב ונועד להיות אתר הקבע של ירידי המזרח. במתחם נבנו 74 ביתנים להצגת תערוכותיהם של היישוב היהודי ושל שלושים המדינות שהשתתפו ביריד. ב-26 באפריל 1934 נפתח יריד המזרח השישי בחצי האי הירקוני והציג תערוכה מרהיבה, מתוכננת למופת, ודימוי מגובש ומודרני ליישוב היהודי (ראו איור 1).

הצלחתו הגדולה של היריד נזקפה לזכות מערך ארגון יעיל שהיו שותפים בו גופים פרטיים וציבוריים ביישוב היהודי. הצלחתו הייתה אינטרס לאומי משותף, והתמיכה בו הקיפה את מרבית מוסדות היישוב היהודי ומנהיגיו: המוסדות הציוניים ומשה שרת, שעמד בראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית; עיריית תל אביב והעומד בראשה

שנת 1998 התחלתי את מחקרי יריד המזרח 1934 וקידום הארכיטקטורה המודרנית בארץ ישראל (דויד, 2001). המחקר נעשה בטכניון, בהנחייתו של פרופ' רוברט אוקסמן. פרופ' אוקסמן הציע לי את הנושא בעקבות פעילות תכנונית שהחלה ביוזמת עיריית תל אביב בשטח שבין נהר הירקון לבין הים התיכון ורחוב התערוכה. העירייה ביקשה להקים במרחב זה אזור מסחרי לבילוי ולבידור לצד מלונאות, משרדים ומגורים. לשם כך ערכה בשנת 1996 תחרות למוזמנים, ובהם גם אדריכלים בין-לאומיים, לתכנון עירוני של "הפנינסולה של תל אביב", או בשמה העממי "גני התערוכה הישנים". בשנים 1934 ו-1936 התקיימו במקום "ירידי המזרח", שהיו תערוכות מסחריות בין-לאומיות. בתחרות שערכה העירייה זכה האדריכל ההולנדי הנועד הרמן הרצברגר, אולם הפרויקט שהציע לא יצא אל הפועל.

תחרות זו סימנה את ראשית פעולותיה של המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות (כיום מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, להלן "המועצה לשימור אתרים") לשימור המורשת הבנויה במתחם. בסוף שנות התשעים התאפיין מרחב זה בערב רב של שימושים ובהם מוסכים לכלי רכב, מתקנים לרחיצת מכוניות, מחסנים, חנויות לממכר כלים סיטריים ובתי אוכל. המבנים הזנחו, חלקם נהרס למחצה, רבים התאפיינו בתוספות בנייה, וקשה היה להבחין בייחודם התכנוני והאדריכלי. מעיון בתמונות היסטוריות משנות השלושים נחשפת תמונה שונה לחלוטין. האתר תוכנן ונבנה באופן מובהק בסגנון הבינלאומי, תכנית הבינוי הציגה את המגמה העכשווית ביותר לזמנה בתכנון עירוני, וטובי האדריכלים של ארץ ישראל תכננו את המבנים במתחם. למרות העזובה וההזנחה של המקום במשך שבעים שנים, התצלומים חשפו את אחד המתחמים המיוחדים ששרדו בתל אביב, מתחם שהוא בעל חשיבות רבה למורשת ההיסטורית והאדריכלית של העיר.

רקע

תערוכות מסחריות, מקומיות ובין-לאומיות התקיימו בתל אביב בתקופת המנדט משנת 1923 ועד שנת 1936. "חברת מסחר ותעשייה" בראשותם של אלכסנדר יבזרוב (עזר), שלמה יפה ומשה מדזיני - שהיה שותף בחברה עד שנת 1926 - ומשנה זו אברהם אידלסון (אילון), הגתה ופיתחה את הרעיון לקיים תערוכות תעשייה בתל אביב - או בשמן "תערוכות תוצרת הארץ" (ומשנת 1932 נקראו "ירידי המזרח"). באמצעות תערוכות אלה ביקשו מארגניהן לחזק את התעשייה של היישוב היהודי ולהרחיבה.

איור 1. מתחם יריד המזרח, בין הים התיכון לירקון, במהלך עבודות הבנייה, ראשית שנת 1934. במרכז: המתחם הארץ-ישראלי ובו ביתן התעשיית הארץ-ישראלית; משמאל: מתחם בריטניה ובו ביתן בריטניה; למטה (לאורך הירקון): מתחם הלאומים ובו ביתני המדינות, חלקם עדיין בבנייה. ספריית הקונגרס, אוסף מטסון

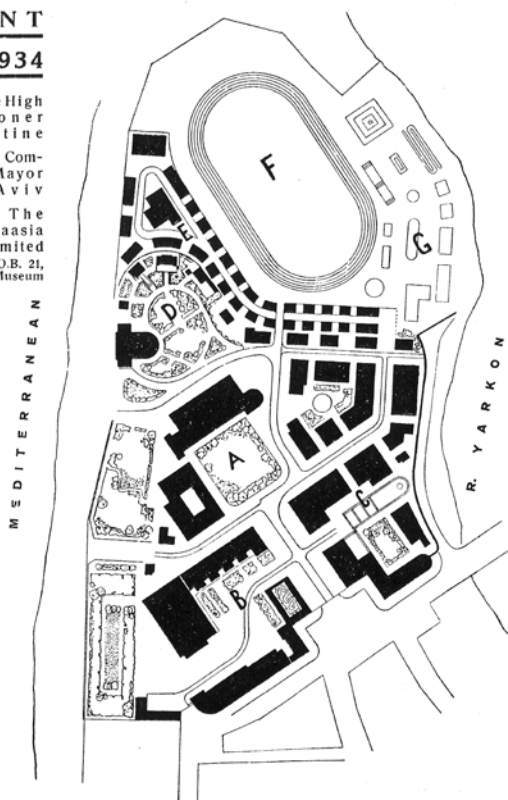
לארץ. הם ספגו את רוח האוונגרד החדש של אירופה ותכננו בסגנון המודרני שהתפתח באירופה באותן שנים. מבני היריד תוכננו כולם ברוח האדריכלות המודרנית בכלל והסגנון הבינלאומי בפרט, והיו ייצוג של זהות מערבית ומודרנית להתיישבות היהודית בארץ ישראל.

תכנית הבינוי

רכרד קאופמן תכנן את תכנית הבינוי של מתחם היריד. קאופמן היה אדריכל מוכר וידוע בארץ, מראשוני האדריכלים שתכננו בארץ בסגנון המודרני, ותכנן עבור ההנהלה הציונית את ההתיישבות החדשה בארץ. קאופמן ארגן את המתחם לפי אזורים (zoning), להבדיל מסכמה של גריד), בהתאם למגמה בתכנון העירוני המודרני באותה עת (Shiffman, 1934-1935). הוא קבע שלושה מתחמים ראשיים: ארץ ישראל (A), בריטניה והאימפריה (כך במקור) (B), וארצות חוץ (C) (ראו איור 2). בכל מתחם היו כיכר מרכזית ומבנה מרכזי גדול. קאופמן קבע את מתחם ארץ ישראל במיקום המרכזי והחשוב ביותר במתחם, בקצה שדרת מבוא רחבה שראשיתה בכיכר הכניסה ליריד וסופה בכיכר "האָרְנָה", הכיכר המרכזית של היריד. במתחם ארץ ישראל

LEVANT FAIR 1934

Patron: H.E. the High Commissioner for Palestine
Chairman, Fair Committee: The Mayor of Tel-Aviv
Management: The Mischar w'Taasia Company Limited
Tel-Aviv, P.O.B. 21,
Cables: Museum

Plan of the New Fair Grounds

A —	Palestine Section
B —	British and Imperial Section
C —	Foreign and Middle East Section
D —	Restaurant and Agricultural Section
E —	Building Section
F —	Stadium
G —	Amusement Park

איור 2. תכנית הבינוי של מתחם היריד. תכנון: ריכרד קאופמן. התכנית הוצגה בעלון של הנהלת יריד המזרח בשנת 1933 כפרסומת ליריד. הארכיון העירוני תל אביב-יפו

מאיר דיזנגוף; ראשי התעשייה והחקלאות ובהם אריה שנקר, יו"ר התאחדות בעלי התעשייה. הוקם ועד ציבורי שכלל 14 אישים וגופים מרכזיים מכל תחומי הכלכלה בארץ; בנקאים, סוחרים ועסקני ציבור.¹ תפקידם היה לקדם אינטרסים של היריד בארץ ובעולם, ולתת גיבוי ותמיכה להנהלת היריד בקידום קשרים מסחריים וכלכליים. מעורבותם של אישים אלה וההשפעה של פעילותם הענפה הייתה בעלת חשיבות מרכזית בהקמת התערוכה. נשיא הוועד היה מאיר דיזנגוף, ראש עיריית תל אביב, וסגניו היו ישראל רוקח, סגן ראש העיר, ואליעזר הופייך, מנהלו של בנק אנגלו-פלשתינה. ממשלת המנדט אף היא הביעה עמדה חיובית. הנציב העליון סר ארתור ווקופ (Wauchope) היה לפטרונו הרשמי של היריד, ואף מילא תפקיד ייצוגי פעיל בקידום היריד של שנת 1934. הוא הניח את אבן הפינה, ביקר במתחם במהלך עבודות הבנייה, נכח ב"יום הבריטי" שצוין ביריד ונאם בטקסי הפתיחה והנעילה.

צוות התכנון

צד הרצון לקיים תערוכה מסחרית מצליחה, מטרתם של המארגנים הייתה להקים ביתנים אשר יציגו את הישגי האדריכלות המודרנית בארץ ישראל. הם בחרו באדריכלות המודרנית החדשה כייצוג המתאים לחברה יהודית מתקדמת ודינמית. יריד המזרח 1934 הציג יצירה מודרנית רחבת היקף. מחלקת התכנון של התערוכה, שנקראה "הלשכה הטכנית של יריד המזרח", הייתה אחראית לכל תחומי התכנון ביריד והבטיחה שמירה על עקביות בתכנון ובעיצוב התצוגות של כל מבני התערוכה: תכנון אדריכלי והנדסי, תכנון נוף, עיצוב פנים וארגון התצוגות. עוד הייתה המחלקה אחראית לשרטוט תכניות העבודה ולניהול הבנייה באתר. הלשכה מנתה 17 מתכננים, מעצבים ושרטטים (ובהם ארבע נשים): שמונה אדריכלים, שבעה מהנדסי בניין ושני מהנדסי חשמל. בראש הלשכה עמדו האמן-אדריכל אריה אל-חנני (ספוז'ניקוב, 1898-1985) ומהנדס הבניין וילי וולטש (1887-1978). נוסף למתכננים של הלשכה הטכנית הוזמנו אדריכלים מובילים ביישוב לתכנן את המבנים המרכזיים ביריד ולייעץ בפיתוח תכניות המבנים האחרים. היקף הבנייה הרחב בתל אביב הצריך את הקמתו של מערך ארגוני בעירייה שיתמוך במתכננים. עיריית תל אביב הקימה ועדה מייצעת למחלקת התכנון של התערוכה. תפקידה היה להדריך ולאשר את פעולות ההכנה לקראת היריד ולתת פתרון לשאלות הארגוניות והטכניות הכרוכות בה.²

צוות התכנון של היריד כלל אדריכלים ומתכננים, אחדים מהם עולים חדשים ואחרים מתיישבים ותיקים. יוסף נויפלד, אריה שרון ולואיס רדסטון, אנשי "השומר הצעיר", שהו בארץ בראשית שנות העשרים, נסעו ללימודים באירופה וחזרו בראשית שנות השלושים. ג'ניה אוורבון גדלה והתחנכה בארץ, למדה אדריכלות באירופה וחזרה אף היא בראשית שנות השלושים. וילי וולטש, אלוה גדעוני מנדלשטם והרי לוריה, כולם מתכננים מנוסים, עלו חודשים ספורים לפני תחילת העבודות; לצדם בלטו אריה אל-חנני וריכרד קאופמן, שכבר היו יוצרים פעילים וידועים בארץ זה כעשור. כל האדריכלים למדו באירופה ועבדו בה בטרם הגעתם

¹ לרשימת חברי הוועד ראו ידיעות עיריית תל אביב (1933, יולי), גיליון 10, עמ' 357.

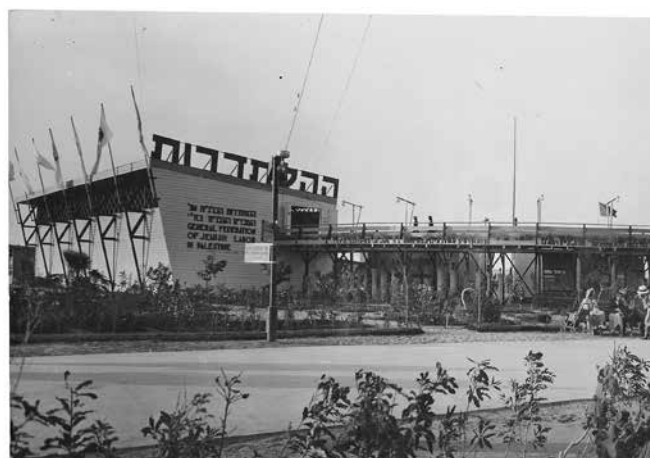
² [ללא מחבר], בתל אביב ויפו בנין התערוכה. הארץ, 29 ביוני 1933; סאמט, ש', התערוכה בבנייה. הארץ, 29 בנובמבר 1933.

איור 3. ארמון תוצרת הארץ בקצה שדרת המבוא (צולם ביריד המזרח 1936). תכנון: ריכרד קאופמן. אוסף מטסון, ספריית הקונגרס

איור 5. קפה גלינה. תכנון: אלזה גדעוני מנדלשטם, ג'ניה אוורבוך וש"א"ג. באדיבות בית העיר, עיריית תל אביב-יפו. מתוך אוספי העיר הנגלית לעין, אלבום של שמואל רוזנברג (רגב) ז"ל

איור 4. ביתן ההסתדרות. הביתן היחיד במתחם שנבנה כולו מעץ (ולא מבטון ולבנים). תכנון: אריה שרון. באדיבות יעל אלוני

פיתוח אדריכלות מודרנית מקומית

האדריכלים ביריד פעלו באופן מובהק ועקבי בסגנון הבינלאומי והשקיעו מחשבה עמוקה בהתאמתו לתנאים האקלימיים של המקום. הם עיצבו מגוון פתרונות של הצללה אשר מילאו תפקיד חשוב גם בעיצוב חזיתות המבנים; שיקוע הכניסות והחלונות בתוך מסת המבנה תרם לפלסטיות של החזית, כפי שאפשר לראות בחזית הראשית של ארמון תוצרת הארץ (ראו איור 3). מישורים אופקיים המשכיים (קרניזים) מעל החלונות תרמו לאופקיות המבנה, כפי

נבנו שישה ביתנים: ביתן התעשיות הארצישראליות (כונה "ארמון תוצרת הארץ") וביתן הסוכנות היהודית והמוסדות הלאומיים, שניהם בתכנונו של קאופמן; ביתן פיק"א (החברה להתיישבות היהודים בארץ ישראל) בתכנונה של אלזה גדעוני מנדלשטם; ביתן עיריית תל אביב בתכנונו של המהנדס העירוני יעקב שיפמן; ביתן החקלאות (ביתן התאחדות האיכרים בארץ ישראל) בתכנון אדריכלי הלשכה הטכנית; ביתן הסתדרות העובדים העבריים בתכנון אריה שרון. עוד נבנתה מסעדה גדולה בשם "קפה גלינה" בתכנונם של אלזה גדעוני מנדלשטם, ג'ניה אוורבוך ושלמה גינזבורג (ש"א"ג) (ראו איורים 3, 4, 5).³

³ ראו תמונות מיריד המזרח 1934, הבניין במזרח הקרוב (1934, דצמבר), עמ' 12-13; Barkai (1934-1935)

איור 7. פסל הפועל העברי. עיצוב: אריה אל-חנני, 1934. מאחור נראית חזיתו הראשית של ארסון תוצרת הארץ. ספריית הקונגרס, אוסף מסטון

לזכותם של פועלי "משרד קבלני" - "המשרד הקבלני הקואופרטיבי של העובדים היהודים בתל אביב בע"מ".⁵ ההצלחה שבבניית מתחם היריד ובהתאם ללוח הזמנים הקצר הייתה טעונה אף בסמליות. ברשימה בעיתון **דבר** לרגל פתיחת היריד אמר המהנדס הראשי וילי וולטש לכתב כי בניית היריד הייתה הוכחה פומבית ליכולותיו של הפועל העברי:

הכרתי עבודה בארצות שונות ולא ראיתי את חדות העבודה הזאת ואת השקידה הזאת ללמוד דרכי עבודה, וקשר נפשי כזה אל תוכן העבודה, כאשר ראיתי בהקמת התערוכה והיריד כאן. זה היה אושר לעבוד עם פועלים עבריים, עם הנהלת עבודה כזו של המשרד הקבלני הקואופרטיבי ולהשתתף בהכחשה כה גלויה ומפגינה של הטעות הנוראה, שעבודה עברית אינה טובה או אינה נוחה. בגרמניה לא יכלו אנשים לתאר להם כי עמל כפיים יהודי יהיה כה מוצלח.⁶

הצלחתם של פועלי הבניין בהקמת היריד הייתה מקור לגאווה לאומית וציונית. אחד הפסלים העירוניים הראשונים בתל אביב הוקם בתערוכה והוקדש לבנאיה. אל-חנני עיצב את פסל "הפועל העברי" שהוצב בארנה, הכיכר המרכזית של היריד (ראו איור 7). הפסל, שעוצב מבטון, ייצג דמות

איור 6. ביתן בריטניה. תכנון: יוסף נויפלד. ספריית הקונגרס, אוסף מסטון

שניתן לראות בקפה גלינה, בארמון תוצרת הארץ ובביתן בריטניה (ראו איורים 5, 6, 7). כדי להחדיר בריזה קריה למבנים נפתחו פתחים רבים לכיוון הים, כפי שניתן לראות בחזיתות האחוריות של ביתן בריטניה ושל ביתן תוצרת הארץ. גישה אדריכלית מודרנית, מוגדרת ועקבית, בתוך מתחם גדול של בנייני ציבור, תרמה להחדרת האדריכלות המודרנית בקרב האוכלוסייה ולהפצתה ביישוב. אורנה בצר, שחקרה את בתי דירות בתל אביב בשנות השלושים, כותבת כי מבני היריד שימשו מודל לעיצוב בתי הדירות בתל אביב (בצר, 1984).

סמליות

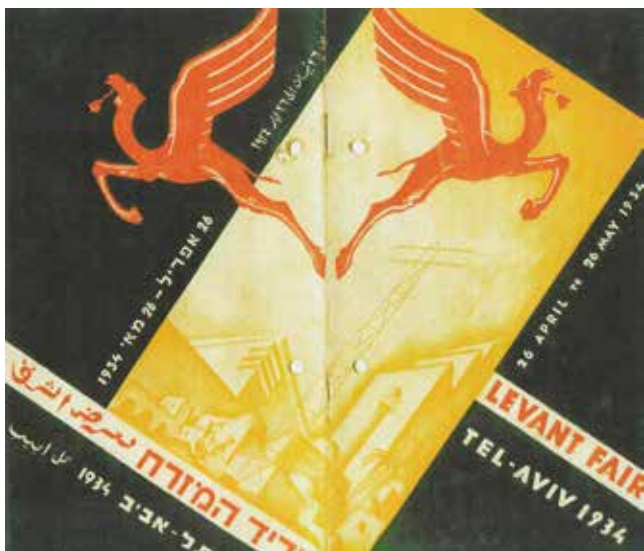
די להדגיש את היותו של היריד פעולה של היישוב היהודי בארץ ישראל, בתכנונו ובהקמתו עסקו תושבי הארץ היהודים בלבד, וחומרי הבנייה היו כולם מתוצרת הארץ. כל המבנים, ובכללם ביתני הארצות, תוכננו על-ידי אדריכלים יהודים פעילים בארץ ישראל. גם ביתנה של בריטניה תוכנן על-ידי יוסף נויפלד, אף שניתן היה לבחור באדריכל בריטי מבין האדריכלים במחלקת עבודות ציבוריות של ממשלת בריטניה (מע"צ, PWD).

בראשית שנות השלושים היה מתחם היריד ייחודי בנוף הבנוי. האולמות שנבנו עם גגות מבטון מזוין היו מהגדולים ביותר בארץ, והיקף מבני הציבור שנבנה במתחם אחד היה נרחב בכל קנה מידה מקומי.⁴ אחד ההישגים המרשימים היה המהירות שבה הושלם פרויקט נרחב זה. לבניית המתחם נדרשו שמונה חודשים בלבד, זמן קצר מאוד עבור בניית כשבעים ביתנים, ובהם יותר מתריסר מבנים גדולים. הישג זה נזקף

⁴ Weltsch (1934)

⁵ Specified cost at specified time: Labor cooperative's triumph. The Palestine Post (Levant Fair opening, special supplement), 26 April 1934, p. 4

⁶ [ללא מחבר] עבודה וסגנון במגשי התערוכה. **דבר**, 26 באפריל 1934.

איור 8. שער עלון פרסום ליריד המזרח 1934 בהוצאת הנהלת יריד המזרח, ללא תארוך. מבנים בעלי חזות מודרנית (ואף עמוד חשמל) הסתארים את הקדמה של ההתיישבות הציונית בארץ ישראל שורטטו לעומת מבנים נוןי מזרחי מקומי (מינרט, כיפה, עץ התמר ושיח הצבר). מעצב לא ידוע, הארכיון העירוני תל אביב-יפו

הנני להודיעו כי כל החלטה מסוימת המאשרת את השימוש בבנייני התערוכה לצורכי תעשייה - לא נתקבלה על ידינו היות ואנו רואים זאת כדבר ארעי שהזמן גרמו (כל בתי החרושת הם של אנשים שעזבו את יפו) - ומשום כך לא הכבדנו על הסידורים האלה, אשר לשינויים שנעשים בביתנים עצמם אנחנו מפקחים על כך באופן קבוע.⁷

למתחם היו יתרונות רבים: ריחוק משכונות מגורים, מבנים גדולים, ריקים, חדשים ומודרניים. אי לכך, גופים נוספים, הן פרטיים הן ציבוריים, ביקשו לעשות בהם שימוש. ביוני 1936, מיד לאחר כניסתם של המפעלים הראשונים למתחם היריד, פנתה "אגודת התזמורת הארץ-ישראלית" בבקשה לקבל את ביתן הלאומים הראשון ואת ביתני צרפת ואיטליה כדי שישמשו אולם קונצרטים. את התזמורת ייסד הכנר ברוניסלב הוברמן, וניגנו בה מוזיקאים רבים שברחו מגרמניה הנאצית. בביתן זה נערך ב-26 בדצמבר 1936 קונצרט הפתיחה של התזמורת בניצוחו של המנצח הנודע ארטורו טוסקניני. מבנים אחרים שימשו מחסנים ומשרדים עבור הנמל העברי החדש שהוקם בחוף הים הסמוך ונפתח רשמית ב-23 בפברואר 1938. הביתן הגדול ביותר, ארמון תוצרת הארץ, הוסב למחסני המכס. בתקופת מלחמת העולם השנייה הוחרמו כל ביתני התערוכה על-ידי הצבא הבריטי (מחודש יוני שנת 1940 ועד שנת 1945), ובשטח שבין ארמון תוצרת הארץ לבין אצטדיון המכביה הוקם מחנה צבאי. בשנת 1948 הוחרמו המבנים והוסבו לשימוש של צה"ל.

של פועל הנושא על שכמו קורת בניין כבדה, והוא היה הגדול והחשוב ביותר בתערוכה. פסל זה הוא הפרט היחיד ששופץ עד להתחדשות המתחם בשנות האלפיים (כיום הוא שוב פגום, ונותר ללא קורת הבניין). האדריכלות המודרנית קיבלה ביטוי נרחב בכרזות ובעלונים שהפיצה הנהלת היריד בארץ וברחבי העולם. המעצבים הגרפיים הציגו את רעיון הקדמה באמצעות צורות האדריכלות המודרנית והבליטו אותן אל מול צורות האדריכלות המקומית, שנתפסו כמייצגות את העולם המסורתי והמיושן. "הגמל המעופף", שעיצב אל-חנני לקראת יריד 1932 והיה לסמלם של ירידי המזרח, ביטא במעופו את השינוי שמחוללת ההתיישבות הציונית בארץ: המזרח המסורתי והאטי מקבל תנופת פיתוח, מתחדש ומתקדם (ראו איור 8). היריד השישי היה אפוא הצהרה חד-משמעית בדבר זהותה המודרנית והמתקדמת של החברה הציונית המתגבשת בארץ ישראל.

מרכז ירידים ותערוכות למתחם מחסנים ובתי מלאכה

התכנון ארוך הטווח היה לקיים תערוכות בין-לאומיות מדי שנתיים, ובשנת 1936 נערך יריד נוסף. התערוכה תוכננה להיפתח ב-30 באפריל 1936, אולם ב-19 באפריל פרצו המהומות שהתפתחו ל"מרד הערבי הגדול" (מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט) ונמשכו עד שנת 1939. מוצגיהן של חברות רבות שהגיעו מחו"ל נמצאו בנמל יפו ואי-אפשר היה לשחררם מהנמל עקב שביתת הספנים הערבים. התערוכה נפתחה לבסוף במועדה, והסחורות שעוכבו בנמל יפו הועברו ימים אחדים לאחר הפתיחה הרשמית.

ההכנסות מיריד המזרח 1936 נועדו לכסות חלק מחובותיה הכספיים של חברת מסחר ותעשייה שמקורם בפיתוח המתחם, בבניית המבנים ובריבית שהצטברה משנת 1934. אולם מציגים רבים ביטלו את השתתפותם ברגע האחרון, וההכנסות מתשלומי המציגים ומדמי הכניסה פחתו מאוד. זאת ועוד, בעקבות המתיחות הביטחוניות נדרשה חברת מסחר ותעשייה להגביר את האבטחה (הקמת גדרות ושמירה מוגברת). בתום היריד נוצר גירעון ניכר שהעמיד את החברה במצב כלכלי קשה מאוד.

היריד של שנת 1936 היה האחרון שהתקיים, ולרעיון הגדול לפתוח את ארץ ישראל ולחשוף את כלכלתה לעולם הרחב לא היה המשך. חרפת הסכסוך בין תושביה היהודים והערבים של הארץ ותחילתו של עימות אלים ממושך מנעו את המשך הפעילות של המתחם כמרכז ירידים ותערוכות. המבנים שנותרו במתחם שינו את תפקידם ואת תפקודם, ומצבם הפיזי הלך והתדרדר. במהלך המאורעות עסקיהם של מפעלים ובעלי מלאכה יהודים ביפו נשרפו ונבזזו, ומאחר שלא יכלו לשוב לפעול שם הוחלט בעיריית תל אביב לשכנם באופן זמני במבני היריד. אכלוס מבני היריד במפעלים ובבתי מלאכה נעשה ללא תכנית מוקדמת ובהתחשב בצו השעה, כפי שכתב המהנדס העירוני יעקב שיפמן אל סגן ראש העיר ישראל רוקח:

⁷ מכתב של שיפמן אל רוקח, "השימוש בבנייני התערוכה", 20 ביולי 1936. הארכיון העירוני תל אביב-יפו, תיק 3197.

איור 9. ביתן בלגיה - המבנה מוזנח ולצדו נבנה מבנה ללא היתר. למרות ההזנחה הרבה של המבנה, כל רכיביו המקוריים קיימים.
צילום: סיגל דויד, 2001

השימור לסדר היום. כפעולה ראשונה פורסמה החוברת **יריד החלומות** שכתבו וערכו אדריכל יורם רו ועופר רגב, רכז מחוז תל אביב, והציגה את ההיסטוריה של חצי האי הירקוני בשנות השלושים (רגב ורו, 1996). בראשית שנות האלפיים פנתה העירייה למשרד "אורי שטרית אדריכלים בע"מ" לתכנן את המתחם. התכנית החדשה הציעה תוספת בניין מאסיבי של מגורים ומלונאות לצד מרחב בילוי, בידור ומסחר. תכנית זו מחקה שוב כמעט לחלוטין את המבנים ההיסטוריים של יריד המזרח.

ועד פעולה ציבורי מורחב מטעם מחוז תל אביב של המועצה לשימור אתרים, בראשותה של מנהלת מחוז תל אביב תמר טוכלר, החל לפעול לביטול התכנית ולחפש חלופה שתענה על צורכי הפיתוח אל מול צורכי שימור הרקמה העירונית והמבנים. בוועד פעלו במשותף חברי המועצה, אדריכלים פעילים, תושבי האזור ואנשי החברה להגנת הטבע. המחקר האקדמי הציג את חשיבותו ההיסטורית והאדריכלית של המתחם והוועד הכין חוברת מדיניות והציע חלופה לתכנית שקידמה העירייה. עוד קיים הוועד סיורים לציבור הרחב, מפגשים עם גורמים ברשויות התכנון וקמפיין תקשורתי. תהליך ההתנגדות לתכנית המוצעת זכה לפרסום נרחב ותרם להכרה של מוסדות התכנון העירוניים כי המתחם נשכח ומשום מה הושמט מרשימת הבניינים לשימור. כל אלה הובילו לחשיבה מחודשת שקבעה שאפשר ליצור במרחב זה מתחם בילוי, פנאי ונופש ללא תוספת בנייה. כיום עיריית תל אביב מכירה בחשיבותו ההיסטורית והאדריכלית של המתחם ופועלת לשיקומו. משנת 2004 פועל משרד

עם תום המלחמה הושכרו מרבית המבנים למחסני ערובה עבור נמל תל אביב, ואל הנותרים שבו בעלי מלאכה ומפעלים שפעלו במקום בתקופת המאורעות.

התדירות הגבוהה של חילופי המשתמשים במתחם והשינוי שחל באופי הפעילות בו לא היטיבו עם מצבם של המבנים. דוח עיריית תל אביב מאפריל 1956, עשרים שנה בלבד לאחר הקמתם של מבני הקבע של היריד, מתאר מצב עגום.⁸ בחלוף השנים נשכח ייעודם המקורי של המבנים. המרחב הציבורי הוזנח, רבים מהמבנים נהרסו, ומצבם הפיזי של אלה הקיימים היה ירוד. נעשו בהם שינויים מפליגים, הן בחזיתות הן בתכנון הפנימי; תוספות רבות, צריפים וסככות נבנו ללא היתר (ראו איור 9). אף על פי כן, במתחם עדיין נותרו על תלם מבנים מרכזיים, ובהם ביתן בריטניה, ביתן הלאומים הראשון, ביתן ב.ת.ה, ביתן בלגיה, ביתן האישה ואף התבליט שעטר את חזיתו של ביתן לבנון משנת 1936. שכבות העזובה כיסו פרטים מקוריים רבים.

התחדשות

אמור, במחצית השנייה של שנות התשעים של המאה ה-20 החלה עיריית תל אביב לקדם תכניות לפיתוח מרחב יריד המזרח והנמל הסמוך, ללא התייחסות לערכיהם ההיסטוריים והאדריכליים. התחרות שערכה העירייה בשנת 1996 לא הניבה את התוצאות הרצויות לה, והתכנית הזוכה לא יצאה אל הפועל. בשנה זו החלה המועצה לשימור אתרים לפעול בשיתוף החברה להגנת הטבע להעלאת נושא

⁸ דוח על המצב בשטח התערוכה, 13 באפריל 1956. אעת"א 3198.

איור 11. ביתן בריטניה כיום. חזיתו המשופצת של המבנה לא שימרה את איכויותיו ולא מציגה את ייחודו האדריכלי (ראו את המבנה המקורי באיור 6). צילום: סיגל דויד, 2015

איור 10. השדרה הראשית, ביתן בלגיה (תכנון שרל ורשל) והמבנה המעוגל של ארמון תוצרת הארץ (משמאל: תכנון ריכרד קאופמן). צילום: סיגל דויד, 2015

לרוח הזמן של שנות השלושים של המאה ה-20 - אירועיה, תפיסותיה הכלכליות, הרעיונות האדריכליים שאפיינו אותה והתהליכים שעיצבו את התפתחותה של ארץ ישראל.

* ד"ר אדריכלית סיגל דויד היא בוגרת תואר ראשון ושני באדריכלות בהצטיינות מהטכניון, ותואר דוקטור מאוניברסיטת תל אביב; היסטוריונית של האדריכלות המודרנית בארץ בתקופת המנדט ובישראל; בעבודת הדוקטורט חקרה את עבודתן של נשים אדריכליות בתקופת המנדט; בשנת 2007 אצרה בשיתוף אדריכל סרג'יו לרמן את התערוכה "הנוכחות הנשית באדריכלות הישראלית" שהציגה בגלריה בבית האדריכל ביפו ובגלריה האוניברסיטאית לאמנות, אוניברסיטת תל אביב, וערכה את קטלוג התערוכה שיצא לאור בשנת 2009.

sigal.davidi.10@gmail.com

"אליקים אדריכלים" עבור העירייה בתכנון, שיקום וחידוש שטחי הציבור הפתוחים, בשיקום המבנים ההיסטוריים ובחידוש התשתיות. בשנת 2007 הזמינה עיריית תל אביב תיעוד היסטורי ואדריכלי מקיף של האתר והמבנים וביצע אותו משרד "אמנון בר אור אדריכלים בע"מ". בעקבות התיעוד נקבע שכיכר הארנה וארמון תוצרת הארץ, שממנו נותר קצהו המעוגל בלבד, ישוחזרו (ראו איור 10). המבנים במתחם נוקו ונצבעו לבן, בחלקם הורדו תוספות הבנייה, אולם לדאבוני שיפוצם של רבים מהם לא נעשה בהקפדה ובהתאם לתכניות המקוריות (ראו איור 11).

עם זאת, פיתוח השטח ושיפוץ המבנים עוררו את מתחם היריד לחיים חדשים. המתחם מרושת בשבילי הליכה ואופניים אל עבר הירקון ואל נמל תל אביב המחודש, ויחד הם מתפקדים כמרחב משותף לצורכי בילוי ומסחר המושך מבקרים רבים. מבני היריד עדיין נמצאים בתהליך שיקום ואני תקווה כי בסופו של תהליך ייוותרו כעדות חשובה

בצר (צור) אורנה (1984). **בתי דירות בתל אביב בשנות השלושים: התפתחות, תכנון ועיצוב**. מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר מגיסטר במדעים בארכיטקטורה, טכניון, חיפה. דויד, סיגל (2001). **יריד המזרח וקידום הארכיטקטורה המודרנית בארץ ישראל**. חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר מגיסטר במדעים בארכיטקטורה, טכניון, חיפה. רגב, עופר ויורם רו (עורכים) (1996). **יריד החלומות - מפעלי חצי האי הירקוני בשנות השלושים: המכביות הראשונות, יריד המזרח, נמל תל אביב, התזמורת הפילהרמונית, גשר ווקופ**. המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות והחברה להגנת הטבע.

תמונות מיריד המזרח 1934, **הבניין במזרח הקרוב**, דצמבר 1934, 12-13.

Barkai, Sam (December-January 1934-1935). La foire du levant de Tel Aviv. *Architecture d'aujourd'hui*, 10, 75-77.

Bird, J. (1984). Seaport development: Some questions of scale. In B. S. Hoyle & D. Hilling (Eds.), *Seaport systems and spatial change* (pp. 21-41). Chichester: Wiley.

Shiffman, Ya'acov (1934-1935). The Levant fair, Tel Aviv. *Town Planning Review*, XVI(3), 191-194.

Weltsch, Willie (1934). The eight month wonder: The architecture of the fair. *The Palestine Post* (Levant Fair opening, special supplement), 26 April 1934, p. 10.

ארכיונים

הארכיון העירוני, תל אביב-יפו.

הארכיון הציני המרכזי, ירושלים.

* עמוד 63: קפה גלינה. תכנון: אלוה גדעוני מנדלשטם, ג'ניה אורבך ושא"ג. באדיבות בית העיר, עיריית תל אביב-יפו. מתוך אוספי העיר הנגלית לעין, אלבום של שמואל רוזנברג (רגב) ז"ל